

GÜNEY AZERBAJCAN'DA KURULAN AZERBAJCAN MİLLİ HÜKÜMETİ VE TÜRK KAMUOYU*

*Sadık SARISAMAN****

ÖZ

İkinci Dünya Savaşı yıllarında İran'da Güney Azerbaycan'da Seyyid Cafer Pişevari başkanlığında “Azerbaycan Millî Hükümeti” kurulmuştur. Bu hükümetin kuruluşunu hazırlayan en önemli gelişme İran üzerindeki Alman-İngiliz mücadelesidir. Zira İngilizler Alman taraftarı olan Rıza Şah Pehlevi'yi görevden almak amacıyla Ağustos 1941'de İran'a girmişler ve oğul Muhammed Rıza'yı tahta oturtmuşlardır. Bunu fırsat bilen Ruslar da kuzeyden İran topraklarına dahil olarak 11 Eylül 1941 tarihinde Tebriz'i işgal etmişlerdir. Bu arada Cafer Pişevari liderliğindeki Azerbaycan Demokrat Partisi devreye girmiştir. Rusya'nın korumasında yapılan seçimler neticesinde 12 Aralık 1945 tarihinde Azerbaycan Millî Hükümeti kurulmuştur. Fakat yaklaşık bir yıl sonra İran ordusundan evvel vatanseverler denilen milis birlikler 12 Aralık tarihinde Tebriz'e girmiş ve katliam yapmışlardır. Bu bildirinin amacı Azerbaycan Millî Hükümeti'nin ortaya çıkış süreci ve faaliyetlerini Türk basını çerçevesinde ele almaktır. Bu siyasi oluşuma Türk kamu oyununun yaklaşımını somut verilerle net bir şekilde tespit etmektir. İlaveten konu ile ilgili diğer kaynaklardan da yararlanılacaktır.

Anahtar Sözcükler: İran, Rusya, Türkiye, Azerbaycan, Basın, Mir Cafer Pişevari

AZERBAIJAN NATIONAL GOVERNMENT IN SOUTHERN AZAERBAJIAN AND TURKISH PUBLIC OPINION

ABSTRACT

The “Azerbaijan National Government” was established under the presidency of Seyyid Cafer Pişevari in Iran, in the South Azerbaijan during the World War II. The most important development paving the way for the establishment of this government was the German-English struggle in Iran because the English forces entered Iran in August 1941 to dethrone Rıza Shah Pehlevi, a German supporter, and get his son Muhammed Rıza to ascend to the throne. The Russians took advantage of this move into Iran on 11 September 1941 and occupied Tabriz. During this period, the Azerbaijan Democratic Party under the leadership of Cafer Pişevari came into play. The Azerbaijan National Government was established as a result of the election conducted under the protection of Russia on 12 December 1945. However, after about a year, military forces called patriots

* *Gönderim tarihi: 05.09.2018, Kabul tarihi: 25.09.2018.*

** *Prof. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, AFYON. ssadik@aku.edu.tr ORCID: 0000-0001-7317-195X*

entered Tabriz on 12 December, before the Iranian army appeared, and massacred the people. The purpose of this study is to discuss the emergence of the Azerbaijan National Government and its activities as represented in the Turkish press, and to highlight the general Turkish public opinion towards this political formation through documents as well as other pulpable sources concerning the issue.

Keywords: Iran, Russia, Turkey, Azerbaijan, Press, Mir Cafer Pişevari

Giriş

Rusya ile İran arasında imzalanan 1813 tarihli Gülistan Antlaşması Azerbaycan'ın bölünmesi sonucunu doğurmuştur. Bakü, Karabağ, Gence, Kuba, Şeki, Şirvan ve Lenkeran hanlıkları arazileri Rusya'ya bırakılmış, Rusya ilk defa Hazar Denizi'nde donanma bulundurma hakkı elde etmiştir. Ancak İran mevcut durumdan memnun olmayarak Rusya ile yeniden savaşa tutuşmuştur. 1826-1828 Rus-İran savaşları neticesinde ise Türkmençay Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma ile Nahcivan, Ordubad ve Erivan arazileri de Rusya'ya verilmiştir. Türkmençay Antlaşması kalıcı bir anlaşma olduğu için Azerbaycan kuzey ve güney olmak üzere iki kısma bölünmüştür.

Bu tarihlerden sonra İran Azerbaycanı'nda gerçekleşen milli içerikli en önemli siyasi hareket Muhammed Hıyabani isyanıdır. Bu isyanda Azerbaycan Demokrat Partisi direniş hareketinin lokomotifi olmuştur. Hıyabani 7 Nisan 1920 tarihinde halk ayaklanmasını başlatmıştır. 9 Nisan 1920 tarihinde İran'da Azadistan Cumhuriyeti'ni kurduklarını ilan etmiştir. Ancak bu isyan kısa zamanda İran hükümeti tarafından bastırılmıştır. İsyanın lideri Muhammed Hıyabani çatışmalar sırasında hayatını kaybetmiştir. Diğer isyancıların ise çoğu idam edilmişlerdir.

Kaçar Hanedanı, 1925 yılında, İran Kazak kuvvetleri subaylarından Rıza tarafından ortadan kaldırılarak kendisini şah ilan eden Rıza Pehlevi ile beraber İran'da Pehleviler dönemi başlamıştır. Pehleviler döneminde Fars milliyetçiliği politikaları uygulanarak diğer unsurlar Farslaştırılmaya çalışılmıştır. Bu anlamda İran Azerbaycanı'na mensup Türkler de büyük sıkıntılar yaşamışlardır. İran Azerbaycanı'nda Türk dili ile eğitim yasaklanmıştır.

İkinci Dünya Savaşı döneminde ise bölge yeni gelişmelere ve olaylara sahne olmuştur. İran devleti tarafsızlığını ilan etmesine rağmen, savaşın ülkesine sıçramasına engel olamamıştır. Zira İran Müttefik Devletler tarafından işgal edilmiştir. Bu işgalin sebebi Almanya karşısında zor duruma düşmüş olan Rusya'ya yardım ulaştırmaktır. Karadeniz'deki limanların çoğu Almanların kontrolünde olması ve Türkiye'nin de boğazlardan savaş malzemesi geçirilmesine müsaade etmemesi nedeniyle müttefikler İran'a yöneldiler. İran'ın Sovyetler Birliği ile uzun bir kara sınırı da mevcut idi.

Fakat Şah Muhammed Rıza Pehlevi Alman taraftarı olduğu için Sovyetler Birliği ve İngiltere hızlı bir işgal planı yaptılar. İran'ın hazırlık yapmasına izin vermeden 25 Ağustos 1941 tarihinde İran'ı 3 koldan işgale başladılar. Batıdan Irak ve doğudan Hindistan sömürgeleri üstünden İngiltere, kuzeyden de Sovyet

birlikleri iki buçuk hafta sonunda tüm İran'ı teslim aldılar. İkiye ayrılan İran'ın kuzeyi SSCB'nin, güneyi de İngiltere'nin kontrolüne geçti Müttefikler Rıza Pehlevi'yi tahttan indirerek oğul Pehlevi'yi tahta geçirdiler. İmzalanan anlaşmalarla İran müttefiklere dahil oldu. Savaşın bitiminden sonra kuzey ve güneydeki işgalin sona ereceği garantisi de verildi.

1. Azerbaycan Demokrat Fırkasının Kurulması

Güney Azerbaycan'da meydana gelen gelişmeler açısından Azerbaycan Komünist Partisi Birinci Katibi Mir Cafer Bağirov önemli bir role sahiptir. O, fırsattan istifade ile bölünmüş Azerbaycan'ı birleştirmek istiyordu. Bu amaçla Stalin'e bir plan sunmuştur. Buna göre önce Güney Azerbaycan, Kuzey Azerbaycan ile birleştirilerek bilahare Sovyetler Birliği'ne katılacaktır.¹ Bağirov bu amaçla Kuzey Azerbaycan'dan İran Azerbaycanı'na komünist parti mensubu Azeri Türkleri göndermiştir.²

Ancak, Güney Azerbaycan'daki milli hareket söz konusu edildiğinde zikredilmesi gereken en önemli şahsiyet Mir Cafer Pişaveri'dir. Pişaveri 1892 yılında Güney Azerbaycan'da dünyaya gelmiştir³. Çocuk yaşında Bakü'ye gitmiş, tahsilini orada tamamlamıştır. 32 yaşında İran'a dönerek Pehlevi yönetimine karşı mücadeleye başlamıştır⁴. 1930 yılında hapse atılmış ve 11 yıl hapiste yatmıştır⁵. Hapse girmesinin sebebi bazılarının göre komünizm propagandası yapmak,⁶ bazılarının göre ise Azerbaycan'ın haklarını savunmaktır⁷.

İkinci Dünya Savaşı sırasında ABD, İngiliz ve Rus orduları İran'a girince çıkarılan genel af ile Pişaveri de serbest kaldı⁸. Tahran'a giden Pişaveri, İran'da Türkçe neşriyat yasak olduğundan "Ajir" isimli Farsça bir gazete çıkarmıştır.⁹ Oradan da Tebriz'e gelerek siyasi faaliyetlerine başlamıştır.¹⁰

Pişaveri 14. dönem için Tebriz'den milletvekili adayı olmuş ve seçilmeyi de başarmıştır. Ancak, Şah Muhammed Rıza Pehlevi, onu ve arkadaşlarını meclise sokmamıştır. Onların mazbataları İran meclisinde reddedilmiştir.¹¹

Pişaveri bundan sonra mücadelesini Azerbaycan'da sürdürmeye karar

¹ Aygün Attar, "Yeni Belgeler Eşliğinde II. Dünya Savaşı Sırasında Türk-Sovyet İlişkilerinde İran Gerginliği", *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*, C: II, S: 2, Temmuz 2004, s.139-140.

² Aygün Attar, *İran'ın Etnik Yapısı (Yakın Dönem ve Günümüzde)*, Divan Yayıncılık, Ankara 2006, s.284.

³ Attar, *a.g.e.*, s. 283.

⁴ Ali Kafkasyalı, *İran Türkleri*, Bilgeoğuz yayımları, İstanbul 2010, s. 222.

⁵ Mehmet Metin Öran, *İran Türkleri Hürriyet Hareketleri*, Haz. Selçuk Alkın, Mars Yayınları, İstanbul 1998, s. 93-94.

⁶ Kafkasyalı, *a.g.e.*, s. 222.

⁷ Öran, *a.g.e.*, s. 93-94.

⁸ Öran, *a.g.e.*, s. 93-94.

⁹ Öran, *a.g.e.*, s. 93-94; Kafkasyalı, *a.g.e.*, s. 222.

¹⁰ Kafkasyalı, *a.g.e.*, s. 85, Öran, *a.g.e.*, s. 93-94.

¹¹ Öran, *a.g.e.*, s. 93-94; Ali Kafkasyalı, *İran Coğrafyasında Türkler*, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul 2011, s. 46.

vermiştir. Bir kaç arkadaşı ile birlikte Temmuz 1945'te gizlice Bakü'ye giderek Bağirov ile görüşmüştür. Burada Azerbaycan Demokrat Fırkası (ADF) kurulması ve liderliğine Pişaveri'nin getirilmesi kararlaştırılmıştır.¹² Kuzey Azerbaycan'dan gönderilen siyasetçi, ilim adamı, gazeteci, yazar ve sanatçılar ile Pişaveri desteklenmiştir.¹³

Nihayetinde Tebriz'de 3 Eylül 1945 tarihinde Azerbaycan Demokrat Fırkası (ADF) kurulmuştur.¹⁴ Parti tarihi sürekliliğe işaret etmek için Hıyabani'nin siyasi hareketinin adını benimsemiştir.¹⁵

12 Eylül 1945 tarihinde Azerbaycan Tudeh Partisi teşkilatları ADF'ye katılma kararı almışlardır.¹⁶ 13 Eylül 1945 tarihinde Tebriz'de ADF'nin ilk toplantısı yapılmıştır. Toplantıda 11 kişiden oluşan kurucular komitesi teşkil edilmiş ve Pişaveri bu kurulun başkanlığına getirilmiştir.¹⁷

Bu arada Ruslar İran'dan askerlerini çekmemek için bahaneler öne sürmeye başlamışlardı. Bu bahanelerden birisi de İran'ın siyasi ve sosyal sahada büyük ıslahata muhtaç olduğu, İran halkının Rus yardımı ve nasihatlerine ihtiyacı duyduğu idi. İran ordusunun sözcüsüne göre Tudeh Partisi Rus ordusuna İran'da kalma bahanesi vermek için karışıklıklar çıkarmaktadır¹⁸ Başka bir haberde de İran jandarmalarının Kuzey İran'a gitmek için Ruslardan henüz izin alamadıkları belirtilmiştir.¹⁹

Türk kamuoyu İran Azerbaycanı'ndaki bu gelişmeleri yakından takip etmiştir. Kamuoyunun temel yaklaşımı buradaki gelişmelerin Ruslar tarafından yönlendirildiği istikametindedir. 14 Eylül tarihli gazetelerde Azerbaycan'ın muhtariyet istediği yazılmıştır. İran'ın toprak bütünlüğü kabul edilmekle beraber İran Azerbaycanı için kültür ve iktisadiyatını geliştirmek hakkı talep edildiği ifade edilmiştir.²⁰ Ancak, İran parlamentosundaki 20 Azerbaycan milletvekilinden 11'inin bir bildiri yayınlayarak ADF'nin muhtariyet talebini eleştirdiklerine dikkat çekilmiştir.²¹

Bu gelişmeler Türkiye'de endişe uyandırmıştır. Basındaki yazılara göre Londralı yorumcular, İran Azerbaycanı ile Kuzey Azerbaycan'ın birleşmelerinin Türkiye ile İran'ı birbirinden coğrafi açıdan ayıracağını belirtmektedirler.²²

¹² Cemil Hesenli, "Güney Azerbaycan Milli Harekatı", *Türkler Ansiklopedisi*, C: 20, (ed. Hasan Celal Güzel ve diğerleri), Ankara 2002,s. 644.

¹³ Ali Kafkasyalı, *İran Coğrafyasında Türkler*, s. 45.

¹⁴ Ekrem Rehimli, Güney Azerbaycan'da Milli Demokratik Harekat, Meqa Neşriyat, Bakı 2003, s.55,56

¹⁵ Brenda Shaffer, *Sınırlar ve Kardeşler İran ve Azerbaycan Kimliği*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2008, s.62-68.

¹⁶ Rehimli, *a.g.e.*, s.64; Attar, *a.g.e.*, s.284-285.

¹⁷ Rehimli, *a.g.e.*, s.64-65.

¹⁸ *Akşam*, 27 Ağustos 1945, No. 9649, s.1.

¹⁹ *Akşam*, 22 Ekim 1945, No. 9703, s. 1.

²⁰ *Akşam*, 14 Eylül 1945, s.1.

²¹ *Akşam*, 30 Eylül 1945, s.2.

²² *Akşam*, 18 Eylül 1945, No. 9669, s.1.

Öte yandan Eylül ayı sonlarında Azerbaycan şehir ve kasabalarında parti-nin alt yapısı tamamlanmıştır²³. Kurucular Komitesi 2 Ekim 1945 tarihinde ADF'nin Birinci Kongresini toplamıştır. Kongreye 277 temsilci katılmıştır. Komünist bir oluşum izlenimi vermekten uzak durulmaya çalışılmıştır. Proleterya diktatörlüğü ve komünist söylemlerden kesinlikle uzak durulmuştur²⁴.

Pişaveri'nin yeniden başkanlığa seçildiği kongrede 41 kişilik yönetim kurulu ve 12 kişilik teftiş kurulu oluşturulmuştur. Bu kurullarda her kesimden temsilcilerin bulunmasına dikkat edilmiştir²⁵.

Kongre sonunda Azerbaycan Demokrat Fırkası müracaatname adlı belgeyi kamuoyuna ilan etmiştir²⁶. Bu belgede vilayet encümenlerinin ve Azerbaycan muhtariyetinin tanınması, Azeri dilinde eğitim, toprak reformu, işsizliğin önlenmesi, sanayileşmenin sağlanması, Azerbaycan'da toplanan vergilerin Azerbaycan'a harcanması yer almıştır²⁷. Bu kararlar yaklaşık üç hafta sonra Türk basını tarafından söz konusu edilmiştir. Basına yansıdığına göre Azerbaycan'a geniş bir muhtariyet verilmesi, mekteplerde Farsça yerine Türkçenin okutturulması talep edilmektedir. Ayrıca Azerbaycan'dan çıkarılacak milletvekili sayısının 20'den 40'a yükseltilmesi de istenmiştir²⁸.

Müracaatname'de muhtariyet federatif devlet seviyesinde düşünülmüştür. İran'daki Fars olmayan halklara muhtariyet verilmesi ya da federatif devlet yapısına geçilmesi teklif edilmiştir. Müracaatnamenin yayınlanmasından iki gün sonra firkanın yayın organı olan "*Azerbaycan*" gazetesi yayınlanmaya başlamıştır²⁹.

Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın 2. kongresi kadınlı erkekli 724 delegenin katılımı ile 20 Kasım'da toplanmıştır³⁰. Bu kongreyi Akşam gazetesi "*Tebriz'de bir halk meclis toplanmış ve başkanlığa Gazi seçilmiştir. Meclis muhtar bir hükümet kurulmasını istemiştir*" şeklinde duyurmuştur³¹. Basında kongreye katılan delege sayısı 700 olarak gösterilmiştir. Milli Kongre'nin kendi içinden 39 kişiyi Azerbaycan'ın idaresi için komisyonlar teşkiline memur ettiği belirtilmiştir. Habere göre İran Azerileri sadece muhtariyet istemişlerdir. Bağımsızlık peşinde koşmadıklarını duyurmuşlardır. Haklı ve meşru talepleri konusunda İran merkezi hükümetini, ABD, İngiltere, Çin ve Fransa'yı da haberdar etmeyi oy birliğiyle kararlaştırmışlardır Kabul edilen beyannamede "*Azerbaycan, kendi mukadderatın kendisi idare etmek ve Atlantik demeci gereğince İran'ın istiklali ve toprak bütünlüğü çerçevesi içinde muhtariyete sahip olmak hakkını veren bir milliyete, dile, adetlere ve geleneklere maliktir. Azerbaycan meşru taleplerini ileri sürmekle ne İran'ı ikiye ayırmak ne de İran'ın bugünkü hudut-*

²³ Attar, a.g.e., s.284-285.

²⁴ Rehimli, a.g.e., s.64-67.

²⁵ Attar, a.g.e., s.284-285.

²⁶ Rehimli, a.g.e., s.59.

²⁷ Rehimli, a.g.e., s.60-61.

²⁸ *Akşam*, 29 Ekim 1945, No. 9710, s. 2.

²⁹ Rehimli, a.g.e., s.61-63

³⁰ Rehimli, a.g.e., s.69.

³¹ *Akşam*, 25 Kasım 1945, No. 9734, s.1, *Tan*, 25 Kasım 1945, s.2.

larını değiştirmek arzusunda değildir. Azerbaycan meşrutî ve millî bir hükümetle İran'da bir demokrat rejim istemektedir." ifadelerine yer verilmiştir³²..

Basında belirtildiğine göre vilayet ve kaza meclisleri üye seçimlerinin 3 Aralık tarihine kadar tamamlanması kararlaştırılmıştır. Diktatörlüğü önlemek için İran genelinde de derhal genel seçimler yapılması talep edilmiştir³³

2. Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın Güney Azerbaycan'da Kontrolü Ele Geçirmesi

Azerbaycan Demokrat Partisi Ekim 1945'de Güney Azerbaycan'ın kontrolünü ele geçirmek için kansız bir isyan başlattı³⁴. Bu doğrultuda 10-20 Kasım 1945 tarihleri arasında 10 gün süre ile ülkenin çeşitli yerlerinde mitingler yapıldı. Partinin 18 Kasım 1945 tarihli toplantısında silahlı halk gönüllüleri fedai desteğinin oluşturulmasına karar verildi. 20 Kasım 1945 günü toplanan Halk Kongresi'nde rejim memurlarının ve jandarmaların karşısına çıkmak kararı alındı³⁵.

Gelişmeler Türk basınında da derhal yankı buldu. Basında yer alan haberlere göre Azerbaycan milisleri kontrolü ele geçirmeye çalıştıkları şehirlerde Tahran ile telefon ve telgraf haberleşmesini kesmişlerdir. Görgü şahitlerinin anlatımına göre Rus kamyonları ile halka silah ve mühimmat dağıtılmıştır³⁶.

Bu arada Tebriz'de polis ve jandarma merkezleri fedailer tarafından ele geçirilmiş, silahları teslim alınarak serbest bırakılmışlardır.³⁷ Olaylara müdahale etmek amacıyla Azerbaycan'a gönderilen İran kuvvetleri Ruslar tarafından Kazvin'de durdurulmuştur.³⁸

Basında Azerbaycan'da Demokratların önde gelen bazı muhalifleri kurşuna dizdiklerine dair haberler de yer almıştır³⁹ Meraga'da otomatik silahlarla şehre hücum eden demokrat unsurların valiyi ve garnizon komutanını idam ettikleri bildirilmiştir.⁴⁰ 9 Aralık tarihli Cumhuriyet gazetesinde Azerbaycan'daki asilerin Hazar Denizi üzerindeki Pehlevî Limanı'nı işgal etmiş oldukları yer almıştır.⁴¹

Tahran kaynaklı bir habere göre de Tebriz'de oluşturulan hükümet Azerbaycan'da terhis edilenleri ve asker olabilecek yaşta bulunanları silahlıya çağırmıştır. Yine Azerbaycan milisleri her hangi bir şehri işgal ettiklerinde ekmeğe daha ucuz fiyat koyarak, gündelikleri artırarak ve halka elbise dağıtarak taraftar kazanmaya çalışmışlardır⁴².

³² *Tan*, 26 Kasım 1945, s.1.

³³ *Akşam*, 27 Kasım 1945, No. 9736, s.1.

³⁴ Shaffer, *a.g.e.*, s.62-68.

³⁵ Rehimli, *a.g.e.*, s.67-69.

³⁶ *Akşam*, 19 Kasım 1945, No. 9728, s.1.

³⁷ Rehimli, *a.g.e.*, s.72.

³⁸ *Akşam*, 21 Kasım 1945, No. 9730, s.1.

³⁹ *Tan*, 23 Kasım 1945, s.1.

⁴⁰ *Akşam*, 3 Aralık 1945, No. 9742, s. 1.

⁴¹ *Cumhuriyet*, 9 Aralık 1945, s.1,3

⁴² *Akşam*, 9 Aralık 1945, No. 9748, s.2.

Tebriz'deki İran garnizonu da son derece güç duruma düşmüştür. 6.000 kişilik Tebriz garnizonu şehre yiyecek getiren bütün kabileleri durduran ve geçişleri kontrol eden milisler tarafından kuşatılmıştır⁴³.

Garnizon Komutanı General Drağşani Azerbaycan Fedaileri'ne silahla karşılık verilmesini emretmiş, son dakikaya kadar teslim olmayı reddetmiştir. Kışlada açlık ve susuzluk baş göstermesi üzerine merkezi hükümetin silahları tahrip etmek ve teslim olmak hususunda verdiği emre uyararak teslim olmuştur⁴⁴.

Bu arada fedai teşkilatı Karadağ, Erdebil, Halhal, Keleyber ve Miyandab şehirlerini de şah kuvvetlerinin elinden almıştır. Bu çatışmalar sonrasında İran ordusundan 5.983 asker ve subayı terk-i silah etmiştir. 4 top, 3.577 tüfek, 22 tabanca, 6 tank ele geçirilmiştir⁴⁵. Öte yandan İran'da isyanın Tahran'a kadar gelişeceği ve başkentini de isyancılar tarafından ele geçirileceği endişesi ortaya çıkmıştır.⁴⁶ Moskova kaynaklı bir haberde, Merend, Ahar ve diğer yerlerdeki İranlı birliklerinin de 20 Aralık günü Azerbaycan hükümetine teslim oldukları bildirilmiştir.⁴⁷

Diğer taraftan ABD Güney Azerbaycan'da neler olduğunu öğrenmek amacıyla bölgeye bir müşahit göndermeye çalışmıştır. Dışişleri Orta Şark Dairesi Şefi Herald Minor Azerbaycan'ı ziyaret etmek için Rusların müsaadesini istemiştir. 16 gün bekledikten sonra izin alamayınca İran'dan ayrılarak Washington'a geri dönmüştür⁴⁸.

Akşam gazetesinde 2 Aralık 1945 tarihinde yayınlanan "*İran'da Neler Oluyor*" başlıklı yazıda Sovyetler Birliği'nin Güney Azerbaycan'a İran kuvvetlerinin girişine engel olması meselesi ele alınmıştır. Yazıda İran'ın müttefiklere yaptığı yardımların göz ardı edildiği belirtilerek "*Başta Sovyet Rusya olmak üzere müttefiklere taşıt yolu açarak yardım etmiş olması kendisine daha az nahoş muamele yapılacağını umdurabilirdi*" denilmiştir.

Yazara göre Sovyetler Birliği'nin İran kuvvetlerinin Azerbaycan'a girmesine engel olmak için öne sürdükleri gerekçeleri yersizdir. Zira Sovyetler Azerbaycan'daki ayaklanmaya kendilerinin sebep olduğunu kabul etmelidirler. İran'ın Kuzey Azerbaycan'a ayaklanmayı bastırmak için kuvvet göndermesine de izin vermelidirler. Ayrıca Sovyetler Azerbaycan'a yeni kuvvetler gönderilmesinin bu bölgede karışıklıklara ve katliamlara sebep olacağını iddiasındadırlar. Bu durumda kendilerinin de İran'a daha fazla askeri birlik getirmeye mecbur olacaklarını ifade etmektedirler.

Necmeddin Sadak bütün bu anlattıklarından sonra bir sonuca varmıştır. Ona göre tüm bu sorunların asıl kaynağı İran'da Sovyet birliklerinin bulunmasıdır. Demek ki Sovyet askerlerinin emniyeti meselesi olmasa İran dilediğini

⁴³ *Akşam*, 13 Aralık 1945, No. 9752, s. 1.

⁴⁴ *Akşam*, 17 Aralık 1945, No. 9756, s. 2.

⁴⁵ Rehimli, a.g.e., s.77.

⁴⁶ *Akşam*, 29 Kasım 1945, No. 9738, s.1.

⁴⁷ *Akşam*, 21 Aralık 1945, No. 9760, s. 1, *Cumhuriyet*, 21 Aralık 1945, s.3.

⁴⁸ *Akşam*, 29 Aralık 1945, No. 9768, s.1.

yapabilecektir. Bu yüzden akla gelen soru şudur: "Sovyet kıtalarının bu yabancı memlekette hala işleri ne? Bütün mesele sulhe, yani herkesin yerli yerine çekilmesine bağlıdır"⁴⁹.

Bu gelişmeler Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ni de endişelendirmiştir. 25 Temmuz 1946 tarihinde alınan bir kararla Güney Azerbaycan'da yayınlanan Azad Millet ve Azerbaycan gazetelerinin ülkeye girişi Türkiye Cumhuriyeti Devleti tarafından yasaklanmıştır. Yasaklamanın gerekçesi bu yayın organlarının Sovyet emellerine hizmet ettikleri, Bolşevik propagandası yaptıkları ve İran'da tamamen komünist bir idare tesis etmeye çalıştıklarıdır.⁵⁰

Söz konusu gazetelerden "Azerbaycan" ile ilgili yasak 1952 yılında yenilenmiştir. Bu hususta çıkarılan 10 Temmuz 1952 tarihli bakanlar kurulu kararında belirtildiğine göre İran'da Komünist Tudeh Partisi mensupları tarafından Arap harfleriyle gizli olarak yayınlanan "Azerbaycan" adlı Türkçe gazetenin yurda sokulması ve dağıtılması yasaktır.⁵¹

Bu arada Murtaza Nizamettin Tebrizli tarafından yazılan ve 1946 yılında İstanbul'da basılan "Bugünkü Azerbaycan Davası Esas ve Sebepleri" adlı kitap da Bakanlar Kurulunun 3 Ocak 1947 tarihli kararı ile yasaklanmıştır. Kararname Cumhurbaşkanı İsmet İnönü tarafından da onaylanmıştır.⁵²

Bununla birlikte İran Azerbaycan'ı ile ilgilenen siyasi hareketlerden birisi de Müsavatçılardı. Türkiye'deki Müsavat Partisi mensupları Türkiye'nin Sovyet tehdidi ile karşı karşıya bulunması nedeni ile tedirginlik yaşıyorlardı. Onlar Türk siyasi çevreleri ve basınının Azerbaycan olaylarında düşmanca tutum takınma nedeninin Sovyetlerin İran Azerbaycan'ında faal rol oynamasından kaynaklandığı biliyorlardı. Türk polisinin Sovyetlere sempatisi olan kişileri titizlikle takip etmesi nedeniyle Güney Azerbaycan'ı desteklerken çok tedbirli davranmak gerektiğini belirtiyorlardı.⁵³

3. Azerbaycan Milli Hükümetinin Kurulması ve İcraatları

27 Kasım'da Azerbaycan Milli Meclisi seçimleri başlamıştır. 5 gün süren seçim 1 Aralık 1945'de sona ermiştir. 32 seçim bölgesinden 100 mebus seçilmiştir.⁵⁴ Seçimler hususunda basına İran kaynaklı haberler yansımıştır. Bu haberlerde Azerbaycan seçimlerinin hür bir şekilde gerçekleşmediği, vatandaşa tehditle tesir edildiği, bazı ADF mensuplarının 2 hatta 3 oy kullanmış oldukları bilgileri yer almıştır.⁵⁵

Diğer taraftan meclis toplandıktan sonra 9 kişiden oluşan bakanlar kurulu tayin etmiştir. Pişaveri'nin Başbakanlığa getirildiği hükümette Dışişleri, Harbiye

⁴⁹ Necmeddin Sadak, "İran'da Neler Oluyor", *Akşam*, 2 Aralık 1945, s. 1.

⁵⁰ *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Fon no: 030.10./.../.../ 87/ 573/5.

⁵¹ *BCA*, Fon no: 030/18/01/.../ 129/ 55/18.

⁵² *BCA*, Fon no: 030/18/01/02/ 112/ 85/4.

⁵³ Cemil Hasanlı, *Türk-Sovyet İlişkileri 1939-1953*, Bilgi Yayınevi, İstanbul 2011, s. 229-230.

⁵⁴ Rehimli a.g.e., s.71-72.

⁵⁵ *Akşam*, 10 Aralık 1945, No. 9749, s.1.

ve Dış Ticaret Nazırlığı yoktu. Bu durum, bağımsızlık değil muhtariyet istediğine bir işaretti.⁵⁶

Bu hükümet Türk kamuoyuna, İran Anayasası dışına çıkıldığı şeklinde yansıdı. Azerbaycan Milli Hükümeti'nin Savunma ve Dışişleri bakanlıkları tesis etmeyeceğine ve İran Anayasası çerçevesi içinde kalmak istediğine dair yaptığı vaatlere rağmen daha ilk günden Moskova'ya temsilciler göndererek sözünü tutmadığı belirtildi.⁵⁷ Azerbaycan Halk Goşunları Nazırı'nın 20 yaşından itibaren bütün erkekler için bir senelik askerlik hizmetini mecbur kılan kararnamesi hatırlatıldı.⁵⁸

Basında Azerbaycan Hükümeti'nin Tahran'a müracaat ederek memur maaş ve ücretlerinin verilebilmesi için 30.000.000 riyal talep ettiği duyurulmuştur. Bu para verilmediği takdirde para bastırmak tehdidinde buldukları bildirmiştir.⁵⁹

Diğer taraftan 13 Aralık 1945 tarihinde tasdik olunmuş olan Azerbaycan Milli Hükümeti çok sayıda reform yapmıştır. Bu reformların önemlileri şunlardır: Eğitimin Azerbaycan dilinde yapılması, köylüye toprak dağıtılması, Tebriz Bankası kurulması, Tebriz radyosunun kurulması, yer altı kaynaklarının millileştirilmesi, Tebriz'de Devlet Üniversitesi açılması, Devlet Tiyatrosu açılması, Devlet Flarmoniyası açılması, Milli Kütüphanenin Kurulması,⁶⁰ Rıza Şah Pehlevi'nin Tebriz'deki anıtının kaldırılarak Azerbaycan'ın milli kahramanları Settar Han ve Bağır Han'ın anıtlarının yaptırılması kararı alınması.⁶¹ Öte yandan 1946 yılı bütçesi dikkate alındığında, Azerbaycan hükümetinin milli eğitime ayırdığı bütçenin, İran devletinin bütün ülke maarifi için tahsis ettiği bütçeden daha fazla olduğu dikkat çekmekteydi.⁶²

Türk basını bu reformlara çok az değinmiştir. Azerbaycan Hükümeti'nin kendi vergilerini kendisinin toplamaya başladığı belirtilmiştir.⁶³ Dil konusunda yapılan düzenlemeyi Cumhuriyet gazetesi "*Azerbaycan Hükümeti Türkçeyi resmi dili ilan etti. Bütün eserler artık bu dilde basılacaktır*" diyerek haberi okuyucularına duyurmuştur⁶⁴. Mayıs 1946'da Kürdistan Mahabad Hükümeti ile ticaret anlaşmasının imzalanması haber verilmiştir.⁶⁵

Görüldüğü üzere Türk basını Güney Azerbaycan meselesine genellikle devlet politikasına uygun olarak Sovyet ve komünizm tehlikesini merkeze koyan bir anlayışla yaklaşmıştır. Yazarların görüşlerini içeren köşe yazıları da böyledir. Örneğin Tanin'de yazan Hüseyin Cahit Yalçın da İngiltere, ABD ve

⁵⁶ Rehimli, *a.g.e.*, s.72.

⁵⁷ *Akşam*, 19 Aralık 1945, No. 9758, s. 1.

⁵⁸ *Akşam*, 24 Aralık 1945, No. 9762, s. 2.

⁵⁹ *Akşam*, 21 Aralık 1945, No. 9760, s. 1.

⁶⁰ Rehimli, *a.g.e.*, s.83, 87, 88, 93..96, 99, 102.

⁶¹ Hesenli, *a.g.e.*, s. 646.

⁶² Rehimli, *a.g.e.*, s.94.

⁶³ *Akşam*, 16 Aralık 1945, No. 9755, s. 1.

⁶⁴ *Cumhuriyet*, 28 Aralık 1945, s.3.

⁶⁵ *Ayın Tarihi*, Mayıs 1946, No. 150, s. 186.

San Francisco Teşkilatı'na mensup bütün ülkeleri Rusya'nın Kuzey İran'ı istila etmesine karşı çıkmamakla suçlamıştır. Ona göre Almanya ortadan kaldırıp yerine ondan daha müthiş bir felaket olan Rusya getirilmiştir. İran 20. asır medeniyeti anlayışına hiç bir zaman uymayacak şekilde haksızca ve gaddarca paylaşılmıştır.⁶⁶

Hüseyin Cahit Yalçın Haber gazetesinde yer alan bir yazısında ise Sovyetler birliğinin İran'a uyguladığı baskı yöntemlerinden diğer devletlerin de ders alması gerektiğini söylemiştir. O, İran'da yayınlanan Firuz ve Şahbaz gazetelerinin Azerbaycan meselesi nedeni ile Birleşmiş Milletlere müracaat ederek Rusya'yı kızdırmamak gerektiğine dair yayınlarını dile getirerek " *Bu ifadeler ancak bir Rus'un veyahut Rus'a satılmış bir adamın ağzından çıkabilir. Bu gazeteler direktifleri Moskova radyosundan veya İran içindeki Bolşevik ajanlardan alıyorlar*" değerlendirmesini yapmıştır.⁶⁷

Başka bir gazetede "*İran Buhranı*" başlıklı 4 Ocak 1946 tarihli bir yazıda İran'daki isyan hareketinin milli veya demokrat olduğuna inanmanın mümkün olmadığı değerlendirilmiştir. Pişaveri'nin Azerbaycan için otonomiden başka bir emelleri olmadığını söylemi inandırıcı bulunmamıştır. O'nun kukla olduğu iddia edilmiştir.⁶⁸ Asım Us da Güney Azerbaycan meselesinin İran'ın iç meselesi olarak değerlendirmiştir. Ona göre İran'da bu manada demokratik gelişmeler olabilir. Azeriler Tahran Hükümeti'nden muhtar bir idare isteyebilirler.⁶⁹

Falih Rıfki Atay da bir yazısında İran'da aşırı solcular tarafından gerçekleştirilen olayları konu almıştır. O, bir avuç Tudehçi'nin duruma hakim olmak, iktidarı istediklerinin eline vermek ve İran meselesinin güya milletin isteğiyle halledilmiş olduğunu dünyaya ilan etmek gibi apaçık bir oyun sergilediklerini ifade etmiştir.⁷⁰

Atay, Azerbaycan Milli Hükümetini "*aşırı unsurlar*" olarak değerlendirmiştir. Onun deyimiyile Azerbaycan'da iktidara gelen aşırı unsurlar durumu kendilerine el verişli kılmak için alabildiğine ortalığı karıştırmak isteyeceklerdir. Bu yüzden Güney Azerbaycan meselesi Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin kontrolü altında tamamıyla tarafsız bir şekilde ele alınarak çözülmelidir. Hiç bir dış müdahale, tertip ve kışkırtmaya izin vermemelidir."⁷¹

⁶⁶ Hüseyin Cahit Yalçın "İran Münasebetiyle Acı Bir Hakikat", *Tanin*, 13 Aralık 1945, s. 1.

⁶⁷ Hüseyin Cahit Yalçın "İran Nasıl Eziliyor", Haber, 25 Ocak 1946, *Ayın Tarihi*, Ocak 1946, s. 213-214.

⁶⁸ Enver Özgen "İran Buhranı", *Anadolu İzmir Gazetesi*, 4 Ocak 1946; *Ayın Tarihi*, Ocak 1946, s. 212-213.

⁶⁹ Asım Us, "İran'daki Sovyet Kıtaları", *Vakit*, 2 Mart 1946, s.1; *Ayın Tarihi*, Mart 1946, No. 148, s. 283-284.

⁷⁰ Falih Rıfki Atay, "Bir Yazı Üzerine", *Ulus*, 15 Mart 1946, s.1; *Ayın Tarihi*, Mart 1946, No. 148, s. 287-289.

⁷¹ Falih Rıfki Atay, "Rusya ile İran Arasında Anlaşma", *Ulus*, 6 Nisan 1946, s.1; *Ayın Tarihi*, Nisan 1946, No. 148, s. 207-208.

4. Sovyet İran Anlaşması ve İran Ordusunun Azerbaycan'ı İşgali

4.1. Sovyet-İran Anlaşması

Sovyetler, İran petroleri ile öteden beri ilgili idiler. 1941 yılında İran'ın işgalinden hemen sonra Sovyet petrol mühendisleri bölgede araştırmalar yapmışlardır. Kuzey İran'da zengin petrol rezervlerinin bulunduğunu ortaya çıkarmışlardır. Bundan dolayı İran ile ilişkilerinde daima petrolü göz önünde bulundurmışlardır⁷².

Sovyetlerin öncelikli amacı İran petroleri olduğu için İran'ı petrol anlaşmasına razı edene kadar sıkıştırmışlar, çeşitli bahaneler öne sürerek askerlerini İran Azerbaycan'ında tutmaya devam etmişlerdir. Bu yüzden Sovyet baskısı nedeniyle İran devleti başbakanları değiştirmek zorunda kalmış, en sonunda hükümeti kurma görevi Kıvamüssaltana'ya verilmiştir.

İran Hükümeti sorunu Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyine taşıyarak çözmek istemiştir. Azerbaycan Millî Hükümeti Başbakanı Pişaveri ise meselelerin Rusya ile İran arasında yapılacak ikili görüşmelerle çözülmesini önermiştir. Zira Pişaveri Rusya'nın Azerbaycan'ın haklarını koruyacağı inancındaydı.⁷³

Kıvamüssaltana 19 Şubat 1946 tarihinde Moskova'ya gitmiştir. 20 Şubat'tan 7 Mart'a Stalin başta olmak üzere Sovyet yetkilileri ile görüşmeler yapmıştır. Bu görüşmelerde Sovyet kuvvetlerinin 10 Mart 1946 gününe kadar İran arazisinden çıkarılması, Güney Azerbaycan'a milli muhtariyet verilmesi, İran'ın kuzeyindeki petrolün uzun süreliğine Sovyet şirketi tarafından işletilmesi konuları görüşülmüştür⁷⁴.

Nihayetinde Başbakan Kıvamüssaltana ile Sovyet Büyükelçisi Sadçikov arasında Rus-İran Anlaşması imzalanmıştır. Buna göre Sovyet kuvvetlerinin İran'ı tahliyesi 45 gün zarfında tamamlanacaktır. 24 Mart'tan itibaren 7 ay zarfında Kuzey İran'da petrol işletmesi için İran-Rus muhtelif şirketinin kurulması hakkındaki bir anlaşmanın hükümetleri parlamentolar tarafından onaylanacaktır. Azerbaycan meselesi tamamıyla dahili bir mesele olarak kabul edilmiştir. Bu eyaletin mukadderatını İran anayasasına göre tayin etmek İran hükümetine ait olacaktır⁷⁵. Kuzey İran petrolerinin % 51 hissesi Sovyetlere verilmiştir.⁷⁶

Öte yandan Ruslara petrol imtiyazı verilmesi önerisi önceden de gündeme getirilmişti. Bu imtiyaza Türk basınından bir köşe yazarının destek vermesi de ilginçtir. Vakit gazetesinde yer alan "*İran Çıkmazı*" başlıklı yazıda Andre Visson'un önerisinin çözüm olabileceği dile getirmiştir. Buna göre; 1. Rusya'yı yakın şarktaki petrol imtiyazları üzerinde İngiltere ve Amerika karşılıklı tatmin edici bir anlaşmaya çağırmalıdır. 2. Basra Körfezinde Rusya'ya giden ve Rusya'dan gelen İran demiryollarını kullanmak şartıyla serbest gümrüklü liman kurul-

⁷² Attar, "Türk-Sovyet İlişkilerinde İran Gerginliği", s.143-144.

⁷³ *Ayin Tarihi*, Mart 1946, No. 148, s. 272.

⁷⁴ Rehimli, *a.g.e.*, s.111.

⁷⁵ *Ayin Tarihi*, Nisan 1946, No. 149, s. 206.

⁷⁶ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, 1914-1980*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1984, s. 424-426.

malıdır. 3. ABD, İngiltere ve Rusya İran'ın bağımsızlığı hususunda anlaşmalıdır. Yabancı işgali ve nüfuzu altında bulunmayan bağımsız bir İran ne İngilizlere ne de Ruslara tehlike ve tehdit teşkil etmeyecektir.⁷⁷

Türk basınında ileride Azerbaycan Milli Hükümeti'ni yıkacak olan Kıvamüssaltana ile ilgili değerlendirmeler de yapılmıştır. Bir köşe yazısında yeni başbakanın bir zamanlar İran-İngiliz işbirliği uğrunda mesai sarf ederken şimdi de birden bire Sovyet taraftarı olduğu belirtilmiştir. O'nun hiç bir zaman İran taraftarı olmadığı iddia edilmiştir. Şimdiki amacının Azerbaycan'daki geniş arazisini Rusya'ya hoş görünerek kurtarmak olduğu belirtilmiştir. İran'da kuvvetli devletlerden birine bağlılık gösterilecekse bu devletin İngiltere olması önerilmiştir. Yazara göre İran'ın Sovyetler Birliği ile karşılıklı müzakereyi kabul etmesi parçalanmasının emri vaki haline getirilmesi demektir.⁷⁸

Hüseyin Cahit Yalçın da Kıvamüssaltana hakkında bir yazı yazmıştır. O, Stalin'in İran Başbakanı'na tebrik telgrafi göndermesinin İran hakkında hayra yorulmayacağını, Moskova yönetiminin bir insanın yüzüne gülmesinde mana aramak gerektiğini söylemiştir. Ona göre Kıvamüsaltana İran'ın başına örülmek istenen Bolşevik manevrasına kapılarak vatanın menfaatlerini feda edecek zayıf bir şahsiyettir.

Fakat Hüseyin Cahit aynı yazı içerisinde tecrübeli bir devlet adamı olan Kıvamüssaltana'nın cesareti ve metaneti ile İran'ı büyük bir tehlikeden kurtarabileceğine de değinmiştir. İran'ın tam bağımsızlığını savunmasını ve vatanın menfaatlerinden hiç bir şey feda etmemesini önermiştir. Ona göre İran Rusya ile yalnız başına yapacağı müzakerelerde arkasında Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi olduğunu bilerek hareket ederse İran menfaatlerini koruması mümkündür.⁷⁹

Necmeddin Sadak "*İran'daki Olayların İç Yüzü*" başlıklı yazısında İran Başbakanı Kıvamüssaltana'nın Moskova'da yaptığı görüşmelere değinmiştir. Moskova'da neler konuşulduğu hakkında dışarıya hiç bir haber sızmasına rağmen, İran başbakanın Rusya ile hiç bir anlaşmaya varılmadığını söylemesini ve Rus işgalini protesto ettiğini açıklamasını inandırıcı bulmamıştır. Ona göre Kıvamüssaltana bunları geçiştirme kabilinden yarım ağızla ifade etmiştir. Kıvam'ın bu sözleri Moskova'da gördüğü parlak ve samimi kabule uygun değildir. O, Moskova'dan memleketine hiç bir anlaşmaya varmadan dönmüş kararsız bir başbakanın ruh haletini yansıtmamaktadır. Moskova'da bir gizli anlaşma imzalandığı düşünülebilir. İran başbakanının bu anlaşmayı Sovyet kuvvetlerine dayanarak tatbik etmesi söz konusu olabilir.⁸⁰

Falih Rıfkı Atay, "*Anlaşmanın Metni Üzerine*" başlıklı yazısında petrol

⁷⁷ Nurettin Artam "İran Çıkmazı", *Vakit*, 23 Ocak 1946; *Ayın Tarihi*, Ocak 1946, s. 214-216.

⁷⁸ Cihat Baban "Kıvamüssaltana İran'a Pahalya mal Olacak", *Tasvir*, 29 Ocak 1946; *Ayın Tarihi*, Ocak 1946, s. 216-218.

⁷⁹ Hüseyin Cahit Yalçın "Kıvamüssaltana'nın Rolü", *Haber*, 5 Şubat 1946; *Ayın Tarihi*, Şubat 1946, No: 147s. 187-188..

⁸⁰ Necmeddin Sadak, "İran'daki Olayların İç Yüzü", *Akşam*, 15 Mart 1946, s.1; *Ayın Tarihi*, Mart 1946, No. 148, s. 286-287.

anlaşması olarak bilinen İran-Sovyet Anlaşması'ndaki Azerbaycan ile ilgili maddelere değinmiştir. Ona göre İran kabinesinde bir Azerbaycan Bakanlığı kurulması sakıncalı değildir. Ancak, bu bakanlığa belli bir şahsiyetin getirilmesi sıkıntı yaratacaktır. İran parlamentosu bu atamayı onaylamayabilir. Azerbaycan valiliğine getirilecek kişide de özel bir takım vasıflar aranması tereddüt uyandırmaktadır.⁸¹

4.2. *Sovyet Ordularının Azerbaycan'ı Boşaltması*

Sovyet-İran Anlaşması, Azerbaycan Milli Hükümeti'ni hiç memnun etmedi. Bu hükümet büyük ölçüde Sovyet askerleri sayesinde varlığını devam ettiriyordu. Bu sebeple milli hükümet yetkilileri öncelikle Sovyetleri askerlerini geri çekme kararından vazgeçirmeye çalıştılar. 5 Nisan 1946'da Sovyet elçisi ile Azerbaycan Milli Hükümet temsilcileri bir araya geldiler. Bu görüşmede Mahalli Meclis Başkanı Şebüsteri, Rusları İran'ın sözünde durmayacağı hususunda uyarmıştır.⁸² Pişaveri de İran hükümetinin Sovyetleri kandırdığı ve sözlerinde durmayacağı uyarısında bulunmuştur.⁸³

Azerbaycan'ı Sovyet askerlerinin boşaltması Türk kamuoyu tarafından ilgi ile takip edilmiştir. Basına yansıdığına göre 1 Mart 1946 günü Sovyet birlikleri Hazar denizi güneyindeki bölgeyi tahliye etmişlerdir. Tahran-Semnan demiryolunun son noktasını teşkil eden Semnan şehrini boşaltmışlardır.⁸⁴ Moskova kaynaklı bir habere göre Sovyet birlikleri 24 Mart 1946 günü kuvvetlerini İran'dan çekmeye başlamışlardır.⁸⁵

Basında Sovyet askerlerinin İran'ı boşaltmaları olumlu yankılanmıştır. Hüseyin Cahit Yalçın "*İran'da Harb*" başlıklı yazısında bu konuyu ele almıştır. O, Sovyetlerin İran'da buldukları süre içerisinde gizli ve açık teşkilatlar oluşturarak ülkede karışıklıkların tohumlarını attıklarını, şimdi de İran'dan çekilmiş gibi göründüklerini yazmıştır. Ona göre nasıl ki Uzakdoğu'da ve Çin'de çekilen Sovyet askerlerinin yerini Çinli komünistler tutmuşlarsa İran'da da benzer durum olacaktır. Çekilen Rus kuvvetlerinin yerini Tudeh Partisi, Azerbaycan Hükümeti ve Kürt Hükümeti alacaktır. Dolayısıyla İran'da iç savaş çıkması yakındır. Bu iç savaşta İran resmi kuvvetlerinden çok Türk kanı dökülecektir.⁸⁶

Bu arada Rusların geri çekilirken silahlarını Azerbaycan Hükümeti'ne ve diğer muhaliflere bırakmaları eleştirilmiştir. Bir "*şark oyunu*" oynandığı ve işgalin başka şekilde devam ettirildiği belirtilmiştir.⁸⁷ Cumhuriyet gazetesinde

⁸¹ Falih Rıfkı Atay, "Anlaşmanın Metni Üzerine", *Ulus*, 16 Nisan 1946, s.1; *Ayın Tarihi*, Nisan 1946, No. 148, s. 208-209.

⁸² Rehimli, *a.g.e.*, s.115.

⁸³ Hesenli, *a.g.e.*, s. 644.

⁸⁴ *Ayın Tarihi*, Mart 1946, No. 148, s. 240.

⁸⁵ *Ayın Tarihi*, Mart 1946, No. 148, s. 272.

⁸⁶ Hüseyin Cahit Yalçın, "İran'da Harb", *Haber*, 20 Mayıs 1946, s.1; *Ayın Tarihi*, Mayıs 1946, No. 150, s. 189-190.

⁸⁷ Selahattin Batu, "Bildığımız Oyun", *Ankara*, 14 Mayıs 1946, s.1; *Ayın Tarihi*, Mayıs 1946, No. 150, s. 188.

yer alan bir yazıda ise Sovyet ordularının Azerbaycan'dan ayrıldığı haberlerine ihtiyatla yaklaşmıştır. Rusların Azerbaycan şefleri ile İran hükümeti arasında yapılacak müzakerelerin neticesini bekledikleri değerlendirilmiştir. Müzakerelerin krize girmesi halinde Sovyetlerin Azerbaycan'ı İran'a karşı kışkırtacakları ve destekleyecekleri iddia edilmiştir.⁸⁸

4.3. Azerbaycan-İran Görüşmeleri

Sovyet ordularının İran'ı tahliyesi devam ederken Azerbaycan İran görüşmeleri de başlamıştır. İran hükümeti, Fetali İpekçiyan başkanlığında bir heyeti 22 Nisan 1946 günü Azerbaycan'a göndermiştir. İpekçiyan Sovyet elçisi Sadçikov ile Kıvamüssaltana arasında Azerbaycan meselesine dair gizli bir anlaşma olduğu haberini de Azeri yetkililere iletmıştır. Bunun üzerine Pişeveri Tahran'da yapılacak görüşmelere katılmaya razı olmuştur.⁸⁹

Ancak siyasi mahfiller Tahran'a Pişaveri'nin gelmesini beklemiyorlardı. Onun gelişi sürpriz olarak karşılandı.⁹⁰ 29 Nisan 1946 günü Tahran'da görüşmeler başlamıştır.⁹¹ Görüşmeler 15 gün kadar devam etmiş olup 13 Mayıs'ta Azerbaycan heyeti Tebriz'e geri dönmüştür.⁹² 14 Haziran'da Azerbaycan ve 17 Haziran'da da İran hükümetleri ve meclisi anlaşmayı onaylamışlardır.⁹³

Bu arada Stalin Başbakan Pişaveri'ye Rus ordusunu İran'da tutma imkanları kalmadığını söylemiş, demokratik ve ıslahatlara taraftar bir adamdır dediği Kıvamüssaltana ile müzakerelere devam edilmesini önermiştir.⁹⁴

Öte yandan Tahran'da oturan muhalif Azerbaycanlılar Kıvamüssaltana'ya bir mektup göndererek İran hükümetinin Azerbaycanlıların bütün temsilcileriyle istişarede bulunmadan ADF ile anlaşma imzalamamasını istemişlerdir. Onlar, Demokrat Partisi liderlerinin sadece kendi partilerini temsil ettiklerini ileri sürmüşlerdir.⁹⁵

Bu şartlarda görüşmelerin ikinci aşaması 11 Haziran 1946'da Tebriz'de gerçekleşmiştir. Bu defa Pişeveri ılımlı davranmak zorunda kalmıştır. 14 Haziran 1946 tarihinde imzalanan anlaşmanın dikkati çeken maddeleri şunlardır: 1. Azerbaycan'a muhtariyet verilmesi. 2. Eyalet ve vilayet encümenlerinin teşkili. 3. Tedrisatın Fars dili ile beraber Azerbaycan dilinde yapılması. 4. Topraklardan adaletle istifade edilmesi. 5. Seçim kanununda ıslahat yapılması. 6. Yolsuzluk ve rüşvetle mücadele. 7. Azerbaycan'dan elde edilen gelirin Azerbaycan'a sarf olunması. 8. Bütün demokratik devletlerle dostluk ilişkilerinin geliştirilmesi.⁹⁶

⁸⁸ Ömer Rıza Doğrul, "İran'da Dahili Harb", *Cumhuriyet*, 20 Mayıs 1946, s.1; *Ayın Tarihi*, Mayıs 1946, No. 150, s. 190-191.

⁸⁹ Rehimli, *a.g.e.*, s.121.

⁹⁰ *Ayın Tarihi*, Nisan 1946, No: 149, s.205.

⁹¹ Attar, *a.g.e.*, s.297-299; Rehimli, *a.g.e.*, s.122-123.

⁹² Rehimli, *a.g.e.*, s.125-126..

⁹³ Attar, *a.g.e.*, s.297-299.

⁹⁴ Rehimli, *a.g.e.*, s.125-126, 130.

⁹⁵ *Ayın Tarihi*, Haziran 1946, No: 151, s. 253.

⁹⁶ Rehimli, *a.g.e.*, s.127-130.

Bu anlaşma şartlarına göre 14 Haziran 1946 tarihinde Azerbaycan Milli Meclisi faaliyetlerine son verdi ve 16 Haziran'da Azerbaycan encümeni olarak çalışmaya başladı. Pişaveri aynı gün encümene başbakanlıktan istifa ettiğini bildirdi. Pişaveri'nin teklifi ile Selamulla Cavid Azerbaycan valiliğine aday gösterildi. Cavid, valiliğinin onaylanması için Tahran'a gitti.⁹⁷

Bu arada Kıvamüssaltana'nın Sovyetlerle anlaşması ve Azerbaycan meselesindeki başarıları İran Şahı Rıza Pehlevi tarafından ödüllendirilmesine yol açtı. Ona, gördüğü hizmetler karşılığı olarak en yüksek paye olan "*Yüksek Ekselans*" unvanı verilmiştir. Bu paye o kadar önemli idi ki Pehlevi hanedanının 24 senelik saltanatı boyunca ilk defa bir devlet adamına verilmişti.⁹⁸

Son görüşmeler ise Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın teklifi ile olmuştur. 1 Ağustos 1946'da Azerbaycan temsilcileri Tahran'a ulaşmışlardır. 14 Ağustos'a kadar merkezi hükümetin çeşitli makamları ile 12 görüşme gerçekleşmiştir. Bu görüşmelerde sadece bir konuda anlaşma sağlanmıştır. O da Azerbaycan'da jandarma idaresinin başına Tahran'dan bir subay gönderilmesi, yardımcılığına ise Azerbaycan encümeni tarafından aday gösterilmesidir. Diğer bütün meselelerde anlaşma sağlanamamıştır. İran önceden imzaladığı anlaşma şartlarını hayata geçirmek istememiştir. Zira İran Hükümeti şartların lehine döndüğünü net bir şekilde görmüştür. ABD'nin 1946 Ağustosunda İran'a silah göndereceği haberleri Kıvamüssaltana'yı ve İran Şahını cesaretlendirmiştir.⁹⁹

Azerbaycan Milli Hükümeti ile İran Devleti arasında gerçekleşen muhtariyet görüşmeleri de basına yansımıştır. Ulus gazetesinde yer alan "*Azerbaycan'ın Muhtariyeti*" başlıklı yazıda İran hükümetinin Azerbaycan'ın muhtariyetini tanıdığına dikkat çekilmiştir. Anlaşmanın içeriğinden de bahsedilmiştir. Buna göre Azerbaycan İran içinde kalarak kendi kendisini yönetecektir. Merkezden önerilecek vali Azerbaycanlılar tarafından tayin edilecektir. Azerbaycan gelirin dörtte biri merkeze gidecek, dörtte ise üçü memlekette kalacaktır. İlk okullarda Azerice orta ve yüksek okullarda ise Azeri ile Fars dilleri birlikte okutulacaktır.

Yazıda görüşmelerden Azerbaycan idaresinin istediğini aldığı değerlendirilmesi de yapılmıştır. Azerbaycan'ın istiklale kayan geniş bir muhtariyet sistemi elde ettiği belirtilmiştir. Bu anlamda Pişaveri'nin "*yarım asırdan beri beklediğimiz gerçek hürriyet elde edilmiştir*" sözlerine de yer verilmiştir. Anlaşmada Azerbaycanlıların şeklen İranlıları tatmin etmek için fedakarlıkta buldukları, esasta ise istediklerinin çok büyük kısmını elde etmiş oldukları iddia edilmiştir. Bu anlamda Azerbaycan'ı idare eden kişiye başkan adı verilmeyip vali denilecek, fakat bu zat Azerbaycan tarafından tayin edilecektir. Azerbaycan'ın ayrı bir askeri teşkilatı olacak, buna ordu denmeyip jandarma adı verilecektir. Azerbaycan'da İran'dan ayrı bir vergi sistemi uygulanacaktır.

⁹⁷ Rehimli, a.g.e., s.131.

⁹⁸ *Ayın Tarihi*, Temmuz 1946, No: 152, s.221.

⁹⁹ Rehimli, a.g.e., s.133-135..

Öte yandan yazıda Güney Azerbaycan'daki muhtariyet hareketinin tarihi kökenlerinin olduğu, haklı nedenlere dayandığına da işaret edilmiştir. Görüşmelerde yer alan İran temsilcilerinin başı Firuz Han'ın bile Şah Rıza Pehlevi zamanındaki zulümlerden ve baskılardan bahsettiği hatırlatılmıştır. Rusya'nın öteden beri Azerbaycanlılar arasında mevcut olan bu memnuniyetsizlikten faydalanarak İran'dan ayrılmalarını teşvik ettiği değerlendirilmiştir.

Yazar Azerbaycan'daki muhtariyet hareketi ile doğrudan doğruya Moskova'ya bağlı bulunan Tudeh Partisi arasındaki farklılıklara da işaret etmiştir. Bunların bir araya gelmelerinin farklı sebeplere dayandığını belirtmiştir. Tudeh Partisi ile Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın Tahran Hükümeti'ne karşı iş birliği yapmalarının ayrı etkilere ve düşüncelere dayandığı görüşüne yer vermiştir. Ancak o, buna rağmen her iki hareketinde de Moskova'nın nüfuzu altında bulunduğundan şüphe edilemeyeceğini iddia etmiştir.¹⁰⁰

4.4. Azerbaycan'ın İran Ordusu Tarafından İşgali

Azerbaycan'ın İran ordusu tarafından işgal sürecini başlatan ilk gelişme Tahran Hükümeti'nin 15. Milli Meclis için genel seçim yapılacağını ilan etmiş olmasıdır. Hükümet seçim güvenliğini sağlamak için Azerbaycan'a kuvvet gönderdiğini bildirmiştir.¹⁰¹ Bilahare de işgal olayı gerçekleşmiştir.

Bu süreç Türk basını tarafından yakından takip edilmiştir. Zira Türkiye Azerbaycan'dan Sovyet ordusunun ayrılması ve bölgenin İran ordusu tarafından kontrol edilmesini menfaatine uygun bir gelişme olarak görüyordu.

Basında yer alan bir habere göre Azerbaycan eyalet meclisi hükümetin asker gönderme meselesini müzakere etmiştir. Kıvamüssaltana'ya bir mesaj göndererek Azerbaycan'a seçimler bahanesi ile asker göndermenin bir harp ilanı demek olduğu iletilmiştir.¹⁰²

Bu arada Azerbaycan hükümeti milis teşkilatına dahil bütün işçilere ve gençlik teşekküllerine hürriyeti müdafaa maksadı ile silah dağıtmaya başlamıştır. Tebriz radyosunda halkı "*milli mücadeleye*" davet etmek amacıyla Azerbaycan şehirlerinde mitingler yapıldığı duyurulmuştur.¹⁰³

Kafkasyalı'nın ifadesine göre Rusya'dan umudu kesen Pişaveri meclisin gizli bir oturumunda üç seçeneğe bir karar çıkartmıştır. Birincisi Türkiye'ye ilhak, ikincisi eğer ilhak meselesi Türkiye'ye zarar verecekse istiklal ilan etmek ve Türkiye'nin desteğini almak. Üçüncüsü ise Türkiye'den olumlu cevap alınmazsa İran'ın bünyesinde kalmak. Bunun için Ankara'ya bir heyet gönderilmiştir. Heyet Ankara'da 3 ay beklemiş, ancak, Türkiye bu görüşme isteğine olumlu cevap vermemiştir.¹⁰⁴ Azerbaycan meclisinin bu kararı hakkında ne

¹⁰⁰ A. Şükrü Esmer, "Azerbaycan'ın Muhtariyeti", *Ulus*, 16 Haziran 1946, s.1; *Aynı Tarihi*, Haziran 1946, No. 151, s. 254-255.

¹⁰¹ Kafkasyalı, *İran Türkleri*, s. 87,

¹⁰² *Son Posta*, 1 Aralık 1946, s.1

¹⁰³ *Son Posta*, 4 Aralık 1946, s.1

¹⁰⁴ Kafkasyalı, *İran Türkleri*, s. 87.

basında ne de Türk belgelerinde hiç bir bilgi yer almamaktadır.

Diğer taraftan 1946 yılı 7 Kasımında İran uçakları Tebriz'e ve diğer Azerbaycan şehirlerine beyannameler atmışlardır. Bu beyannamelerde asker ve subayların milli orduya iltihak etmeleri istenilmiş, davete icabet etmeyenlerin vatan haini sayılacakları belirtilmiştir.¹⁰⁵ Bunun üzerine Tebriz radyosunda Pişaveri'nin şu sözleri yayınlanmıştır: "*Kıvamın askerleri bizim topraklarımıza hele bir ayak bassınlar, onları yalnız kovmakla kalmayarak Tahran'a kadar kovalar ve Tahran parlamento binasına hürriyet bayrağını çekeriz*"¹⁰⁶.

İran kuvvetleri 10 Aralık 1946 günü Amerikalı General Norman Schwartzkopf'un komutasında ve Amerika'dan satın alınan 40'ı dört motorlu savaş uçağı olmak üzere 150 savaş uçağı, 147 top ve binlerce ağır silahla İran ordusu beş koldan Tebriz üzerine yürümüştür. Şah ordusu 12 Aralık 1946 günü Tebriz ve Urmiye'ye girdi¹⁰⁷.

Zencan'dan Mianeh istikametinde ilerleyen ilk kol Miruzabad ve Semalabad bölgelerini işgal etmiştir. Kuzeyde Gilan eyaletinden Reş'ten hareket etmiş olan kol ise Haroabad şehri üzerine yürümüştür. Kürdistan'a hareket eden üçüncü kol Azerbaycan eyaletinin güney batısına doğru ilerlemiştir. Bu kola Kürt aşiretleri de yardım etmişlerdir.

İran'ın yarı resmi İttihat gazetesinin verdiği bir habere göre ise Mazenderan eyaletine girmiş olan hükümet kuvvetleri burada bir miktar silah cephane ve gizlenmiş radyo istasyonu ele geçirmişlerdir. Bu eyalette sıkıyönetim ve sokağa çıkma yasağı ilan edilmiştir.¹⁰⁸

Bununla birlikte 11 Aralık tarihli bir haberde Azerbaycan valisi Cavid Şah'a ve Başbakan Kıvamüssaltana'ya sadakat telgrafları çektiği belirtilmiştir.¹⁰⁹ Başka bir haberde de Miane şehrini terk ederek Tebriz'e yaklaşmakta olan İran hükümet kuvvetlerini karşılamak üzere Tebriz halkının büyük bir kısmının sokaklara döküldüğü bildirilmiştir. Habere göre Tebriz'de Demokrat rejimi şeflerinden yalnız Azerbaycan Vilayet Meclis başkanı Hacı Mirza Ali Şebüsteri ile Vilayet Genel Valisi Dr. Selamullah Cavid kalmışlardır. Ayaklanma hareketine ele başlık edenlerin hepsi kaçmıştır. Tebriz'de geçici bir polis teşkilatı kurulmuş olup sokaklarda devriye gezmektedir. Miane - Tebriz yolunda havaya uçurulan köprüler hükümet kuvvetlerine mensup istihkam birlikleri tarafından tamir edilmektedir¹¹⁰

Bu arada Pişaveri sınırı geçerek Kuzey Azerbaycan'a kaçmıştır. Tahran radyosu 13 Aralık tarihinde Pişaveri ve diğer Azerbaycanlı liderlerin Rusya'ya kamyonlarla kaçtıklarını duyurmuştur.¹¹¹

¹⁰⁵ *Son Posta*, 9 Aralık 1946, s.1-3

¹⁰⁶ *Son Posta*, 9 Aralık 1946, s.1-3

¹⁰⁷ Kafkasyalı, *İran Türkleri*, s. 87.

¹⁰⁸ *Son Posta*, 11 Aralık 1946, s.1-3

¹⁰⁹ *Son Posta*, 12 Aralık 1946, s.1-3

¹¹⁰ *Son Posta*, 14 Aralık 1946, s.3

¹¹¹ *Son Posta*, 14 Aralık 1946, s.3

Bu arada İran devleti Azerbaycan Demokrat Fırkası mensuplarının sınırı geçmelerini engellemeye çalışmıştır.¹¹² Sovyetler ise 12-19 Aralık arasında bir hafta sınırı açık tutmuşlar bilahare kapatmışlardır. Bir hafta içinde 5784 kişi sınırı geçebilmiştir. 19 Aralıktan sonra gelenler ise sınırdan geri döndürülmüşlerdir.¹¹³

İran ordusunun Azerbaycan'a girmesi üzerine önemli miktarda Türk katledilmiştir. Bu husustaki rakamlar farklılık arz etmektedir. Attar, 30.000 ila 50.000 arasında insanın öldürüldüğünü, 200.000 kişinin ise sürgün edildiğini ifade etmiştir.¹¹⁴ Hesenli'nin ise İran Ordusu Tebriz'e girdikten sonraki bir hafta içinde 3.000'den fazla insanın öldürüldüğünü, 11.000'den fazla kişinin tutuklandığını, onlardan 8.000'inin İran'ın güneyine götürüldüğünü yazmıştır¹¹⁵.

İran gazetesi İttılaat'ta çıkan bir habere göre Tebriz'de 700 kişi tutuklanmıştır. Azerbaycan demokratlarını yargılamak üzere iki harp divanı kurulmuştur. İran ordusundan ayrılarak Azerbaycanlı demokratlara iltihak etmiş subaylar da Azerbaycan'da tutuklanarak divanı harbe sevk edilmişlerdir.¹¹⁶ Ancak maalesef Türk basınının Güney Azerbaycan'daki katliamlar hakkında kamuoyuna hiç bir bilgi aktarmadığı görülmüştür.

Bunun dışında 6 Aralık 1946 tarihinde haftalık olarak yayın hayatına giren Şark Yolu gazetesinde Mehmet Sadık Aran ve S. Azer imzalarıyla yayınlanan makalelerde Güney Azerbaycan'ın bedbaht duruma düşmesinde Rusya, İngiltere ve Pehlevi Hükümeti'nin rollerine işaret edilmiştir. Dünya kamuoyuna bir Azerbaycan davasının varlığı ve bu davanın hak ve hakikatin ta kendisi olduğu mesajı verilmeye çalışılmıştır¹¹⁷.

Millet dergisinde de Azerbaycan'ın nüfusu Türklerden ibarettir ve İran'ın yarısını oluşturduğu belirtilmiştir. İran devletinin Türkleri kendi dillerinden ve tüm İranlıların sahip oldukları haklardan mahrum bırakmış olduğuna dikkat çekilmiştir. Buna göre İran Türkleri bağımsızlıklarını istemekte haklıdırlar. Gazetede "*Eğer Azerbaycan'daki hareket Moskova işi olmasaydı meselenin çözümü daha kolay olurdu*" denilmiştir¹¹⁸.

İran kuvvetlerinin Azerbaycan'ı işgali üzerine Son Posta gazetesinde yer alan bir köşe yazısında Azerbaycan Milli Hükümeti'nin "*şişirilmiş bir balonun kof boşluğundan ibaret*" olduğu değerlendirme yapılmıştır. Sovyet kuvvetleri çekilir çekilmez bu balonun kendi kendine sönmüş olduğu ifade edilmiştir. Buna rağmen yazar bir hamlede Tebriz'i mat eden İran askeri başarılarının

¹¹² *Son Posta*, 16 Aralık 1946, s.2

¹¹³ Hesenli, *a.g.m.*, s. 650.

¹¹⁴ Aygün Attar, "İran Türkleri", *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*, C: II, S: 1, Ocak 2004, s.56.

¹¹⁵ Hesenli, *a.g.m.*, s. 650.

¹¹⁶ *Son Posta*, 23 Aralık 1946, s.3

¹¹⁷ Sebahattin Şimşir, *Azerbaycan'ın İstiklal Mücadelesi*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2002, s.132.

¹¹⁸ Hasanlı, *a.g.e.*, s. 262-263.

sırrını anlamının güç olduğuna da işaret ederek etmiştir.¹¹⁹

Sonuç

1941 yılı Eylül'ünde Sovyetlerin İran Azerbaycanı'nı işgal etmeleri 1813 Gülistan Antlaşması'ndan beri ayrılmış olan Azerbaycan'ın birleşmesi ülküsünü harekete geçirdi. Bu hususta Kuzey Azerbaycan yetkilileri Sovyetlere bağlı birleşik Azerbaycan projesini gerçekleştirmek istediler. Bu amaçla İran'a bir kısım uzmanlar ve görevliler gönderdiler.

İran Azerbaycan'ında ise Sovyetlere bağlı bir birleşik Azerbaycan yerine İran içerisinde muhtar Azerbaycan görüşü ağırlık kazandı. Mir Cafer Pişaveri bu hareketin lideri oldu. Bilahare 12 Aralık 1945 tarihinde Azerbaycan Milli Hükümeti kuruldu.

Azerbaycan Milli Hükümeti çok sayıda reform yapmıştır. Türkçeyi resmi dil olarak kabul etmiş, eğitim dilini Türkçe yapmış, demokrasi ve fikir hürriyetini ön plana çıkarmış, kadınlara seçme ve seçilme hakkı vermiştir. Yönetimin yaptığı diğer önemli yenilikler ise Tebriz Üniversitesi ve Tebriz radyosunun kurulmasıdır.

Sovyetlerin İran petrol karşılığı anlaşmaları Azerbaycan Milli Hükümeti'nin sonunu getirmiştir. Sovyetler İran'daki tüm kuvvetlerini çekerek Azerbaycan'ı savunmasız bırakmışlardır. İran ile baş başa kaldığını anlayan Tebriz yönetimi muhtariyet haklarını koruyabilmek amacıyla İran Hükümeti ile bir dizi görüşmeler gerçekleştirmiştir. Bu görüşmelerden iki tarafı da memnun edecek sonuçlar çıkmamıştır. Bunun üzerine İran kuvvetleri 1946 yılı Aralık ayında Azerbaycan'a girmiş ve muhtar idareye son vermişlerdir. Milli hareketin kadroları ya katledilmiş ya da kuzey Azerbaycan'a sığınmışlardır.

Türkiye ise İran Azerbaycanı meselesine genellikle Bolşevik bir siyasi hareket nazarıyla bakmıştır. İran tarafından da sosyalist bir ülke ile kuşatılmak istememiştir. Devletin bu yaklaşımı Türk basınını da etkilemiştir. Basın bu hareketi Sovyet güdümünde bir oluşum olarak telakki etmiştir. Bu yüzden Azerbaycan Milli Hükümeti'ne bakış genellikle menfi olmuştur. Öyle ki İran Azerbaycanı Türklerinin kimlik ve kültürel problemleri bile çoğu zaman görmezden gelinmiştir. Azerbaycan'da mücadele veren Türkler "*asiler*" olarak tanımlanmışlardır. Azerbaycan Milli Hükümeti'nin kurulması sürecinde İran kuvvetlerinin Tebriz'e ilerlemesini engelleyen Ruslar eleştirilmiştir. Rus İran kuvvetlerinin tekrar Azerbaycan'a girmesi üzerine çok sayıda Türk'ün katledilmesi ya da sürülmesi de asla gündeme getirilmemiştir.

¹¹⁹ Selim Ragıp Emeç, "İran'ın Durumu", *Son Posta*, 17 Aralık 1946, s.1

KAYNAKLAR

1. Arşivler

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

2. Gazeteler ve Dergiler

Akşam

Anadolu

Ankara

Ayın Tarihi

Cumhuriyet

Haber

Son Posta

Tan

Tanin

Tasvir

Ulus

Vakit

3. Kitaplar

ARMAOĞLU, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1980*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1984.

ATTAR, Aygün, *İran'ın Etnik Yapısı (Yakın Dönem ve Günümüzde)*, Divan Yayıncılık, Ankara 2006.

HASANLI, Cemil, *Türk-Sovyet İlişkileri 1939-1953*, Bilgi Yayınevi, İstanbul 2011.

KAFKASYALI, Ali, *İran Coğrafyasında Türkler*, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul 2011.

KAFKASYALI, Ali, *İran Türkleri*, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul 2010.

ÖRAN, Mehmet Metin, *İran Türkleri Hürriyet Hareketleri*, Haz. Selçuk Alkın, Mars Yayınları, 1998.

REHİMLİ, Ekrem, *Güney Azerbaycan'da Milli Demokratik Harekât*, Meqa Neşriyat, Bakı 2003.

SHAFFER, Brenda, *Sınırlar ve Kardeşler İran ve Azerbaycan Kimliği*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2008.

ŞİMŞİR, Sebahattin, *Azerbaycan'ın İstiklal Mücadelesi*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2002

4. Makaleler ve Gazete Yazıları

ARTAM, Nurettin, "İran Çıkmazı", *Vakit*, 23 Ocak 1946.

ATAY, Falih Rıfki, "Anlaşmanın Metni Üzerine", *Ulus*, 16 Nisan 1946.

ATAY, Falih Rıfki, "Rusya ile İran Arasında Anlaşma", *Ulus*, 6 Nisan 1946.

ATAY, Falih Rıfki, "Bir Yazı Üzerine", *Ulus*, 15 Mart 1946.

ATTAR, Aygün, "İran Türkleri", *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*, C: II, S: 1, Ocak 2004, s.39-62.

ATTAR, Aygün, "Yeni Belgeler Eşliğinde II. Dünya Savaşı Sırasında Türk-Sovyet İlişkilerinde İran Gerginliği", *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*, C: II, S: 2, Temmuz 2004, s.135-147.

BABAN, Cihat, "Kıvamüssaltana İran'a Pahalıya mal Olacak", *Tasvir*, 29 Ocak 1946.

BATU, Selahattin, " Bildiğimiz Oyun", *Ankara*, 14 Mayıs 1946,

DOĞRUL, Ömer Rıza, "İran'da Dahili Harb", *Cumhuriyet*, 20 Mayıs 1946,

EMEÇ, Selim Ragıp, "İran'ın Durumu", *Son Posta*, 17 Aralık 1946.

ESMER, A. Şükrü, "Azerbaycan'ın Muhtariyeti", *Ulus*, 16 Haziran 1946.

HESENLİ, Cemil, "Güney Azerbaycan Milli Harekatı", *Türkler Ansiklopedisi*, C: 20, (ed. Hasan Celal Güzel ve diğerleri), Ankara 2002, s. 640-650.

ÖZGEN, Enver, "İran Buhranı", *Anadolu*, 4 Ocak 1946.

SADAK, Necmeddin, "İran'da Neler Oluyor", *Akşam*, 2 Aralık 1945.

SADAK, Necmeddin, "İran'daki Olayların İç Yüzü", *Akşam*, 15 Mart 1946.

US, Asım, "İran'daki Sovyet Kıtaları", *Vakit*, 2 Mart 1946.

YALÇIN, Hüseyin Cahit, "İran Münasebetiyle Acı Bir Hakikat", *Tanin*, 13 Aralık 1945.

YALÇIN, Hüseyin Cahit, "İran Nasıl Eziliyor", *Haber İstanbul*, 25 Ocak 1946.

YALÇIN, Hüseyin Cahit, "Kıvamüssaltana'nın Rolü", *Haber*, 5 Şubat 1946.

YALÇIN, Hüseyin Cahit, "İran'da Harb", *Haber*, 20 Mayıs 1946.

